

МІНСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КАФЕДРА НЕЙРОРЕАБІЛІТАЦІЇ ІЗ КУРСАМИ МЕДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ,
ПУЛЬМОНОЛОГІЇ ТА ФТИЗІАТРІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ РІДИН ІЗ СЕРОЗНИХ ОБОЛОНОК

Методичні рекомендації для самостійної роботи лікарів-курсантів

Ужгород – 2023

Укладачі:

К.мед.н., доцент кафедри нейрореабілітації із курсами медичної психології, пульмонології та фтизіатрії ФПОДП ДВНЗ «УжНУ» **Дичка Людмила Василівна**

К.мед.н., доцент кафедри терапії та сімейної медицини ФПОДП ДВНЗ «УжНУ» **Фейса Сніжана Василівна**

Магістр медицини, старший викладач кафедри нейрореабілітації із курсами медичної психології, пульмонології та фтизіатрії ФПОДП ДВНЗ «УжНУ» **Блага Ольга Сергіївна**

Рецензенти:

К.мед.н., доцент кафедри терапії та сімейної медицини ФПОДП ДВНЗ «УжНУ» **Ілько Андрій Васильович**

К.мед.н., доцент кафедри нейрореабілітації із курсами медичної психології, пульмонології та фтизіатрії ФПОДП ДВНЗ «УжНУ» **Дрюченко Майя Олександрівна**

Рекомендовано до друку методичною комісією факультету післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки (протокол № 11 від 20 червня 2023 р.) та Вченою радою факультету післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки (протокол № 11 від 20 червня 2023 р.).

Методичні рекомендації призначені для самостійної підготовки лікарів-лаборантів, терапевтів, лікарів загальної практики та сімейної медицини, лікарів-інтернів, лікарів-курсантів, а також інших фахівців, що працюють в сфері клінічної лабораторної діагностики.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ХАРАКТЕРИСТИКА СЕРОЗНИХ ПОРОЖНИН. МЕХАНІЗМ УТВОРЕННЯ ВИПОТУ	5
ВИЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СЕРОЗНИХ РІДИН	8
ХІМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
МІКРОСКОПІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРОЗНОЇ ПОРОЖНИНИ	12
Тестові завдання	16
Література	18

ДОСЛІДЖЕННЯ РІДИН ІЗ СЕРОЗНИХ ОБОЛОНОК

План

1. Характеристика серозних порожнин. Механізм утворення випоту. Фізико-хімічні властивості та клітинний склад випітних рідин.
3. Загальна характеристика трансудату та різних видів ексудату.
4. Диференціальна діагностика трансудату та ексудату.

Курсанти повинні знати:

- походження, види і характер серозних рідин;
- правила забору і доставки серозних рідин у лабораторію;
- показники, які визначаються при дослідженні серозних рідин;
- методику визначення білка;
- методику проведення проби Рівальта;
- методику відбору матеріалу, виготовлення нативного препарату та мікроскопію;
- елементи, що зустрічаються під час мікроскопії;
- діагностичне значення дослідження серозної рідини.

повинні вміти:

- визначати фізичні властивості серозної рідини;
- проводити хімічне дослідження серозної рідини;
- проводити пробу Рівальта;
- виготовляти нативні та забарвлені препарати серозної рідини для мікроскопічного дослідження;
- мікроскопувати та ідентифікувати клітинні елементи;
- диференціювати серозний ексудат від трансудату;
- оформляти результати дослідження.

ХАРАКТЕРИСТИКА СЕРОЗНИХ ПОРОЖНИН

МЕХАНІЗМ УТВОРЕННЯ ВИПОТУ

Внутрішні порожнини організму- грудна, черевна і порожнина перикарда-вкриті серозними оболонками. Ці оболонки складаються з двох листків (зовнішнього та внутрішнього) і порожнини перикарда. Завертаючись, він переходить на внутрішні органи (легені, кишечник, серце та ін.). Між серозними листками є невеликий простір, який називається серозною порожниною. До серозних порожнин відносять порожнини плеври, очеревини і перикарда. Вони є вузькими щілиноподібними просторами, які утворені вісцеральними і парієтальними листками серозних оболонок, що вкривають органи. Серозні оболонки складаються із декількох шарів еластичних і колагенових волокон із кровоносними та лімфатичними судинами, вкриті базальною мембраною та мезотелієм. Мезотеліоцити - це клітини високоспеціалізованої тканини, що розвивається із мезодерми листків первинної порожнини - целому. Мофологічно мезотелій ототожнюють із одношаровим плоским епітелієм.

В нормі між серозними листками порожнина практично відсутня. Вона утворюється при різних патологічних станах, пов'язаних з накопиченням рідини. Рідина, що з'являється в серозній порожнині в результаті запальних процесів, називається ексудатом. Ексудати наявні при перитоніті (запаленні очеревини), плевриті (запаленні плеври), перикардиті (запаленні перикарда).

Рідина, яка утворюється в результаті порушення загального та місцевого кровообігу, називається трансудатом. Трансудати зустрічаються при тяжких пороках серця, які супроводжуються порушенням кровообігу (рідина збирається в черевній порожнині), при цирозах печінки, серцево-судинній декомпенсації, нефротичному синдромі.

Матеріал для дослідження одержуємо шляхом проколу (пункції), який проводить лікар. Для попередження згортання додаємо у посудину

антикоагулянт - 5 мл 5 % лимоннокислого Na на 100 мл пунктату. Збираємо матеріал у чистий посуд і відразу направляємо на дослідження, де визначають фізичні властивості, проводимо хімічне, мікроскопічне і бактеріологічне дослідження.

Появу рідини у порожнинах зумовлюють різні причини - інфекційного та реактивного характеру. Нагромадження плевральної, рідше, перикардальної рідини є наслідком різних процесів у легенях (пневмонії, абсцесу, гангрени, туберкульозу, лімфогранулематозу та ін.). Небезпечні випадки ексудативного плевриту при інфекційному мононуклеозі, гідротораксі та асцити - при доброякісних пухлинах яєчників або матки (синдром Мейгса - Касса), що зникають після успішного оперативного втручання. Є також спостереження щодо розвитку плеврального випоту у зв'язку з вливанням декстрину.

Рідина у черевній порожнині збирається при туберкульозному перитоніті, а також при травмах, защемленнях, геморагічному діатезі, цирозі печінки, пілефлебіті (запаленні ворітної вени) та ін.

Поява рідини у черевній порожнині при злоякісних новоутвореннях шлунка, підшлункової залози, печінки має гірший прогноз і вплив на тривалість життя порівняно з проявами плеврального випоту внаслідок пухлини легень чи плеври.

У клінічній практиці нерідко зустрічаються випадки, коли запальний процес охоплює декілька серозних оболонок і рідина нагромаджується одночасно або послідовно у плевральних порожнинах, перикарді, черевній порожнині. У таких випадках, як правило, виникає полісерозит. Найчастіше він зустрічається у вигляді двостороннього плевриту і перикардиту, перигепатиту і (або) периспленіту. Полісерозит - це не самостійна хвороба, а синдром різних захворювань (інфекційних і неінфекційних), під час перебігу яких спостерігаються системні реакції.

Полісерозит найчастіше розвивається при системному червоному вовчаку, ревматизмі, ревматоїдному артриті, туберкульозі, септичних захворюваннях, а також при синдромі Дресслера та уремії.

До самостійних захворювань серозних оболонок належить гіалі-ноз невідомої етіології, або хвороба Конкато, при якій можливе нагромадження рідини у порожнині перикарда, плевральній та верхній частинах черевної порожнини з наступним розвитком зрощень (головним чином, плевроперикардіальних).

ВИЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СЕРОЗНИХ РІДИН

Матеріальне забезпечення: серозна рідина для дослідження, 3 % сульфосаліцилова кислота, дистильована вода, урометр, предметні та покривні скельця, штатив із пробірками, піпетки, циліндр, центрифуга, чорний фон, ацетатна кислота, реактив Ларіонової або 50 % розчин азотної кислоти, 0,9 % розчин хлориду натрію, фотоелектрокалориметр; мікроскопи, імерсійне масло, барвники для фарбування мазків за методом Романовського, Ціля - Нільсена, Грама, рукавички, дезрозчин.

Залежно від механізму утворення виділяють два види серозної рідини - ексудат і трансудат.

Характер - ексудат може бути серозним, серозно-фібринозним, серозно-гнійним, гнійним, гнилісним, геморагічним, хільозним, хілусоподібним.

Трансудат завжди має серозний характер.

Колір — серозний ексудат блідо- або золотисто-жовтий, гнійний - сірувато-жовтий або жовто-зелений, гнилісний - бурий, геморагічний - рожевий, темно-червоний або бурий. Хільозний - нагадує колір розведеного молока.

Трансудати зазвичай мають блідо-жовтий колір.

Прозорість - серозний ексудат у нормі прозорий; серозно-гнійний, гнилісний, геморагічний ексудати мутні - мутність обумовлена великою кількістю лейкоцитів і еритроцитів. Хільозний і хілусоподібний ексудати мутні від наявності в них великої кількості жиру та детриту (розпад жироперероджених клітин).

Трансудат завжди прозорий, може бути з опалесценцією.

Запах — відсутній. Неприємний смердючий запах має тільки гнилісний ексудат.

Густина- в ексудатах коливається в межах 1,018-1,022, у трансудатах 1,006-1,012. Вимірюється урометром так само, як у сечі.

Консистенція - найчастіше рідка, гнійна та гнійно-гнилісна. Ексудати можуть бути напівв'язкі або в'язкі за рахунок великої кількості клітинних елементів і детриту.

ХІМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рідину, одержану з серозної порожнини шляхом пробної пункції або з розрізу, збирають у чистий сухий, а при необхідності і в стерильний посуд. Щоб запобігти зсіданню, до досліджуваної рідини необхідно додати 5 % розчин цитрату натрію (2-5 мл розчину на 100 мл рідини) або сполоснути цитратом натрію стінки посудини, в яку зібрано рідину. В лабораторії якомога швидше проводять мікроскопічне дослідження нативних і пофарбованих препаратів, а при необхідності - бактеріоскопічне і бактеріологічне дослідження.

Відзначають колір, прозорість і характер рідини, наявність фі-бринових ниток чи згустків. Транссудати і серозні ексудати - прозорі, лимонно-жовтого кольору, решта рідини - каламутні, колір їх залежить від характеру рідини.

Транссудати відрізняються від ексудатів відносною щільністю (визначають малим урометром) і вмістом білка. Відносна щільність транссудатів коливається від 1,000 до 1,015, а ексудатів - від 1,018 і вище. Реакцію випітних рідин визначають універсальним індикаторним папірцем, звичайно вона слабколужна.

Білок визначають з допомогою 3 % розчину сульфосаліцилової кислоти на фотоелектроколориметрі (ФЕК) при довжині хвилі 590 -650 нм у кюветі з товщиною шару 5 мм проти контролю. Якщо немає відповідного устаткування, то білок в серозних рідинах можна визначити методом розведення за Брандбергом - Робертсом - Столь-ніковим так само, як і в сечі, замінивши азотну кислоту реактивом Ларіонової. Цей метод потребує точних розведень, використання сухих піпеток і пробірок або промивання їх досліджуваною рідиною, а також обліку часу появи кільця.

В ексудатах міститься від 30 до 80 г/л (3-8 %) білка, у транссудатах - від 5 до 25 г/л (за іншими авторами концентрація білка у транссудатах 5-10 г/л) (0,5-2,5 %).

Щоб відрізнити трансудати від ексудатів, можна застосовувати реакцію Рівальта. Вона позитивна в ексудатах, що містять запальний білок - серозомуцин (речовина глобулінової природи, яка дає позитивну реакцію Рівальта). Остання необхідна для визначення виду рідин, які за відносною щільністю і білком не можна з певністю віднести ні до трансудатів, ні до ексудатів.

Проведення реакції Рівальта

Для диференціації ексудатів і трансудатів проводимо пробу Рівальта, визначаючи тим самим, чи це ексудат, чи трансудат. В ексудаті, окрім білка, наявний серомуцин - мукополісахаридний комплекс, який згортається під впливом ацетатної кислоти. Диференціюємо також за густиною, рівнем білка, а також за клітинним складом.

Хід визначення

Реакція Рівальта. У циліндр наливаємо 100 мл дистильованої води, підкислюємо 2-3 краплями концентрованої ацетатної кислоти, тоді додаємо 1-2 краплі досліджуваної серозної рідини. Якщо крапля згортається і утворюється хмаринка, то це ексудат. Крапля трансудату не утворює помутніння.

МІКРОСКОПІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРОЗНОЇ ПОРОЖНИНИ

Техніка виготовлення нативних і забарвлених препаратів

Для виготовлення нативного препарату беремо предметне скло, даємо на нього краплю відцентрифугованого осаду і кладемо зверху покривне скло. Розглядаємо препарат під мікроскопом, спочатку під малим, а пізніше під великим збільшенням.

Для виготовлення забарвлених препаратів осад рівномірно розподіляємо по предметному склу, висушуємо на повітрі, фіксуємо метиловим або етиловим спиртом протягом 3-5 хв. Фарбуємо за методом Романовського, досліджуємо під мікроскопом з імерсійною системою.

Під час мікроскопії вивчаємо морфологію клітин. У трансудатах клітинних елементів мало, а в ексудатах значно більше.

Серед клітинних елементів розрізняємо клітини крові та клітини тканин. Основними морфологічними елементами, які можна виявити у пунктатах із серозних порожнин, є клітини крові (еритроцити і лейкоцити), а також ретикулярні, плазматичні і мезотеліальні клітини, а при пухлинах - клітини пухлини.

Еритроцити виявляють у рідинах у різній кількості, залежно від причини, що викликала їх появу (травма, злоякісні новоутворення, інфекція та ін.). Еритроцити можуть бути з дегенеративними змінами, що має значення при визначенні давності крововиливу, вираженості його і тривалості. Геморагічний ексудат або гемоторакс, які існують давно, під впливом різних ферментативних перетворень набувають бурого відтінку або мають дьогтеподібний вигляд. Реакція на кров у таких випадках позитивна.

Лейкоцити. Нейтрофільні лейкоцити, і, насамперед, сегментоя-дерні нейтрофіли, з'являються в ексудаті при проникненні інфекції в серозні порожнини. Ці клітини характеризуються у таких випадках низкою дегенеративних змін: токсогенною зернистістю, гіперсегментацією, вакуолізацією цитоплазми та ін. Нейтрофільні гранулоцити в стадії

дегенеративного розпаду на фоні детриту і різноманітної мікрофлори (як внутрішньо-, так і позаклітинної) свідчать про тяжкість процесу.

Еозинофільні гранулоцити у невеликій кількості можна виявити у будь-якій рідині, однак при алергічній реакції, їх може бути дуже багато (до 95%).

Лімфоїдні клітини. Лімфоцити - клітини лімфоїдної тканини, що відіграють захисну функцію в організмі, рятуючи його від мікробів, вірусів, сторонніх субстанцій, трапляються в будь-якій випітній рідині. Вони більш стійкі, ніж сегментоядерні нейтрофільні гранулоцити, і менше піддаються дегенеративним змінам. Для лімфоцитів характерна специфічна грубогрудкувата структура ядра.

Збільшення в крові і у випітній рідині кількості лімфоцитів спостерігається при деяких інфекційних захворюваннях: малярії, туберкульозі, черевному тифі, вірусному гепатиті, на фоні лікування цитостатичними препаратами і променевої терапії. Особливо виражений лімфоцитоз - відносний і абсолютний (до 90%) - відзначається при хронічній лімфолейкемії, при якій досить часто спостерігається лімфоїдна інфільтрація серозних оболонок з явищами плевриту або полісерозиту. Зменшення абсолютної кількості лімфоцитів у випітній рідині може бути пов'язане з хронічним захворюванням печінки (цирозом печінки) і лейкопенією.

При виявленні у біологічній рідині клітинних елементів лімфоїдного ряду важливо уточнити їх функціональні особливості.

Мезотеліоцити - клітини, морфологічно схожі з одношаровим плоским епітелієм, що вистеляють серозні оболонки плевральної, перикардіальної і плевральної порожнини. Це великі клітини, діаметром 25-30 мкм, ядро округлої форми, розташоване центрально. Хроматинова сітка їх досить ніжна. Цитоплазма - округла, фарбується за Папенгеймом у ніжно-голубі тони. Під впливом подразників (інфекції, травми, ліки) може посилюватись проліферація мезотелію. При цьому збільшуються в розмірах клітини, ядра, ядерця, посилюється базофілія цитоплазми. Нерідко відмічається мітотичний

поділ ядер мезотелію. При гострому запаленні мезотеліоцити стають атиповими - схожими на клітини раку. При механічному й хімічному подразненнях серозних оболонок збільшується загальна кількість мезотеліоцитів, виявляється поліморфізм їх ядер (неправильні, підковоподібні, у вигляді піскового годинника).

Серозні екsudати найчастіше бувають стрептококового, стафілококового, пневмококового, туберкульозного і сифілітичного походження, коли збудник виявляється у добутий з серозної порожнини запальній рідині. Відсутність збудника в даному біологічному матеріалі не виключає інфекційної природи захворювання, бо ексудація рідини в серозну порожнину відбувається за законами реактивного інфекційно-алергічного процесу. Справжня природа запального процесу верифікується з допомогою клінічних і лабораторних (серологічних, імунологічних та бактеріологічних) досліджень. Для серозних ексудатів стрептококового, стафілококового і пневмококового походження характерна наявність нейтрофільних гранулоцитів при повній відсутності або наявності поодиноких лімфоцитів і мезотеліоцитів.

У хворих з реактивним плевритом (серозитом) туберкульозної етіології в ексудаті спостерігаються лімфоцити, мезотеліоцити, фібрин. Мікобактерій туберкульозу не відмічається. При туберкульозному плевриті з наявністю на плеврі туберкульозних горбиків в ексудаті виявляють елементи туберкульозного горбика (епітелоїдні і гігантські клітини Лангханса на фоні лімфоїдних елементів) або елементи казеозного розпаду, а також нейтрофільні гранулоцити, мікобактерії туберкульозу. При ексудативному плевриті туберкульозного або сифілітичного походження лімфоцити переважають не в усі періоди захворювання. У перші десять днів хвороби при туберкульозному ексудативному плевриті в рідині відзначається нейтрофіліоз (нейтрофільних гранулоцитів - 50 - 60%, лімфоцитів - 10 - 20%). Мезотеліальних клітин у цей період спостерігається багато. З часом кількість лімфоцитів наростає, а нейтрофільних гранулоцитів і

мезотеліоцитів зменшується. Тривалий нейтрофілоз є поганою прогностичною ознакою, домінування в ексудаті кількості нейтрофільних гранулоцитів вказує на трансформацію серозного ексудату в туберкульозну емпієму.

Контрольні питання

1. Мікроскопія осаду сирозних рідин.
2. Характеристика ексудатів.
3. Характеристика трансудатів.
4. Ознаки геморагічного випоту.
5. Випіт гнійного характеру, особливості, причини виникнення.
6. Хільозні та псевдохільозні рідини, їх диференціація.

Запитання для самостійного опрацювання

1. Характеристика серозних порожнин. Механізм утворення випоту.
2. Правила отримання та доставки випоту в лабораторію.

Питання для самоконтролю

1. Механізм утворення серозної рідини.
2. Отримання, правила доставки до лабораторії серозних рідин.
3. Дослідження фізичних властивостей серозної рідини (колір, характер, прозорість, консистенція, відносна густина).
4. Хімічне дослідження - визначення кількості білка і проведення проби Рівальта.
5. Клітинний склад серозної рідини.
6. Диференціальна діагностика трансудату і ексудату.
7. Виготовлення і забарвлення препаратів для мікроскопічного дослідження, їх мікроскопія.
8. Дослідження препаратів з елементами злоякісних новоутворень.
9. Діагностичне значення дослідження серозної рідини.

Тестові завдання

1. Зазначте вид ексудату: відносна густина 1.020, білок-20 г/л, прозорий, лейкоцити (20-30) у полі зору, переважають лімфоцити, поодинокі еритроцити, клітини мезотелію?

- A Серозний
- B Гнійний
- C Геморагічний
- D Хільозний

2.Зазначте вид ексудату: відносна густина 1.022, білок-50 г/л, каламутний, велика кількість лейкоцитів з токсогенною зернистістю, детрит, макрофаги, багата мікрофлора?

- A Хільозний
- B Гнійний
- C Серозний
- D Геморагічний

3.Зазначте вид ексудату: невеликий за об'ємом, жовто-бурий, каламутний, білок-100 г/л, в осадку жироперероджені клітини, краплі жиру, велика кількість кристалів холестерину?

- A Хільозний
- B Гнійний
- C Серозний
- D Холестериновий

4.Зазначте вид ексудату: відносна густина 1.022, білок-40 г/л, на фоні гною і крові виявлені макрофаги, клітини мезотелію. Про який діагноз можна думати?

- A Туберкульозний плеврит
- B Гнійний плеврит

С Мезотеліома

D Метастаз раку в серозні оболонки

5. Вкажіть характеристику трансудату плевральної порожнини:

A рівень білка до 30 г/л, відносна щільність нижче 1015, лейкоцитів до $1,0 \times 10^9 / \text{л}$

B рівень білка вище 30 г/л, відносна щільність вище 1018, лейкоцитів більше $10,0 \times 10^9 / \text{л}$

C рівень білка - 50 г/л, відносна щільність 1018, лейкоцитів - 20-30 в полі зору

6. Вкажіть характеристику ексудату плевральної порожнини:

A рівень білка вище 30 г/л, відносна щільність вище 1018, лейкоцитів більше $10,0 \times 10^9 / \text{л}$

B рівень білка нижче 30 г/л, відносна щільність нижче 1015, лейкоцитів менше $1,0 \times 10^9 / \text{л}$

C рівень білка нижче 2 г/л, відносна щільність вище 1010, лейкоцитів менше $1,0 \times 10^9$ в полі зору

Правильні відповіді

1	2	3	4	5	6
A	B	D	B	A	A

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вибрані лекції з лабораторної медицини. Частина II. Загально клінічні та цитологічні дослідження / за заг. ред.. Л.Є.Лаповець.- Львів 2014.-261с.
2. Камышников В. С. Справочник по клинико-биохимической лабораторной диагностике: в 2 т. — Минск.: Беларусь, 2000. — 958 с.
3. Клинический анализ лабораторных исследований / Под ред.. А.М. Капитаненко, И.И. Дочкин. - М.: Воениздат, 1989.-С.113-115.
4. Клінічна біохімія:[підручник] / за заг. ред. Г.Г.Луцької.- К.:Атіка, 2013.-1156 с.
5. Липова В.А., Кошов В.А. Дифференциальная диагностика опухолей по клиническому составу серозных жидкостей. Учебное пособие для врачей. - СПб, 2003.-39 с.
6. Лифшиц В.М., Сидельников В.И. Медицинские лабораторные анализы. — М.: Триада, 2000. — 270 с.
7. Миронова И.И., Романова Л.А., Долгов В.В. Общеклинические исследования: моча, кал, ликвор, эякулят.-М.-Тверь: ООО Изд-во «Триада», 2005.-206 с.
8. Назаренко Г.И., Кишкун АА. Клиническая оценка результатов лабораторных исследований. - М.: Медицина, 2000. - 544 с.
9. Пекус Е.Н. Исследование жидкости из серозных полостей // Руководство по клинической лабораторной диагностике -К Б.и., 1981.Ч.1.- С.195-205.
- 10.Посібник з клінічної лабораторної діагностики / Денисюк В.Г., Ганжа І.М., Виговська Я.І. ат ін. / за ред. Денисюка В.Г. К.% Здоров'я, 1992. С.218-232.
- 11.Руководство по клинической лабораторной диагностике. 4.1-2. / Учебн.пособие под ред. М.А.Базарнова, А.И.Воробьев и др.;-К.: Вища школа, 1991.
- 12.Титов. М.Б., Луцик Б.Д. Гнойные менингиты.- К.:Здоров'я, 1990.- 160с.

13. Чиркин А.А. Клинический анализ лабораторных данных. — М.: Мед. лит., 2004. 384 с.

